Андижан мамлекеттик университети

Филология факультети

Кыргыз филологиясы

4-курс студентинин кыргыз адабиятынын тарыхы сабагынан

РЕФЕРАТ иши

Тема: Касым Тыныстанов кылымдар кырында

Текшер\\ч\: Г.Бечелова

Аткаруучу: З.Мамасидикова

Андижан-2011

Тема: Касым Тыныстанов кылымдар кырында

Кириш\\

1. Касым Тыныстановдун ъм\р жолу

2. Къч баштаган илимпооз, тилчи

3. «Жаёыл Мырза» поэмасындагы негизги идея.

Корутунду

Пайдаланылган адабияттар.

Кириш\\

Кыргыз маданиятынын тарыхында Касым Тыныстановдун ъзгъчъ орду бар. Ал улуттук тил илиминде, көркъм адабиятта, Эл агартууда, саясатта ъчпъс из каклтырган инсан Касым Тыныстанов кыска ъм\р с\ргън, анын ъм\р\ тынымсыз окуп-\йрън\\, чыгармачылык т\йш\к, илим-изилдъъ менен ъткън.

Касым Тыныстанов – кыргыз улутунан алгачкылардан болуп, жогорку бийиктикке кътър\л\п чыккан окумуштуулардын бири, улуттук жазма-чиймеге, басма съзгъ, көркъм адабиятка, мектеп таалимине, тил илимине негиз салгандардын кър\н\кт\\с\.Касым Тыныстановдун ъм\р\ кыска болсо да, ал ърнъкт\\ болгондугун тарых к\бълъп отурат.Ал жаш кезинен кат таанып, мусулман, орус – тузем мектептеринен билим алган.

Касым Тыныстановдун поэтикалык чыгармалары 20-жылдардан тартып б\г\нк\ 90-жылдардын аягына чейин адабияттын жандуу талкуусуна обьект болуп келген. Анын ырларынан саясий к\нъъ тапкандар да, анны къкълът\п мактагандар да болду. Мына ошол къз караштарды жалпылаган, анын адабий мурасына кеёири токтолууга аракет кылынган кандидаттык диссертация да (К.Пайзуллаева) жазылды. Ал тил илими \ч\н зор эмгектерди жасаган, ошону менен бирге поэзияда, котормодо, драматургияда, прозада ъз\н\н чыгармачылык ж\з\н ачып кърсътъ алган.

З.Бектеновдун эскер\\с\нъ караганда казактын атактуу акыны Магжан Жумабаевдин лирикалык ырларынын таасири к\чт\\ болгон.Абирок таасир башка алгачкы акындардын чыгармачылыгындай жасалма, къб\нчъ тууроо болуп, оркоюп калбай, ътъ чыгармачылык менен бат ъздъшт\р\лгън.

К.Тыныстановдун ъм\р\ жана чыгармачылыгы.

(1901- 1937)

К.Тыныстановдун ъм\р\ кыска болсо да, ал ърнъкт\\ болгондугун тарых к\бълъп отурат. Ал жаш кезинен кат таанып, мусулман, орус- тузем мектептеринен таалим алган. 1919- жылы Ташкенге барып, кыргыз – казак агартуу институнда окуган. Дал ошол жылдары чыгармачылыкка шыктанып, колуна калем кармаган. Ал 1925-1926- жылдары Кыргыз автономиялуу областынын Академиялык борборунун търъагасы. «Эркин- Тоо» газетасынын жооптуу редактору, 1927- 30- жылдары Кыргыз АССР Эл агартуу комиссары (министри) жана ашка жооптуу кызматтарда иштеген. 1936- жылы профессор наамына татыган.Тил илими \ч\н зор эмгектерди жасаган.Ал поэзияда, прозада, котормодо, драматургияда ъз\н\н чыгармачылык ж\з\н ачып кърсътъ алган.

Касым Тыныстановдун поэтикалык чыгармалары 20-жылдардан тартып б\г\нк\ 90-жылдардын аягына чейин адабияттын жандуу талкуусуна обьект болуп кел\\дъ.

Касым Тыныстановдун ырларынан саясий к\нъъ тапкандар да, аны къкълът\п мактагандар да болду.Мына ошол къз караштарды жалпылаган, анын адабий мурасына кеёири токтолууга аракет кылынган кандидаттык диссертация да жазылды.К.Тыныстановдун 1925- жылы жарык къргън поэтикалык мурасы «Касым ырлар жыйнагы» деген ат менен басылып чыккан.

Жыйнак «Таё» аттуу ыр менен ачылып, символикалык мани Бере тургандай элес калтырат.Анткени жашоонун, \м\т-кыялдын, тазалыктын белгиси катары таё шоокуму сезилет.Караёгы т\н с\р\л\п, уйкудан Жан- жаныбар д\йнъс\ ойгонуп. Таё нурунан сан г\лдър жер \ст\ндъ кайрадан кулпунуп, булбулдар сайрап, ъм\рд\н кымбаттуулугун жар салып жаратылыш ааламы ъзгъчъ кърккт\\ болот.Табияттын къзд\н жоосун алган, суктанткан касиети адамдын жан -д\йнъс\ менен гармониялашып кетет.

Касым Тыныстановго саясий-идеялык к\нъъ коюлуп келген «Алачка» деген ырында да жаёы «замандын ниети, тилеги жакшы, жаш- карыга. Аял-эркекке теё, окуу билим заманасы» деп мактанат. «Алга». «Байчечекйге». «Ысык-Кългъ», «Булбулга». «Ала-Тоо», «Кыш», «Тоодо», «Г\лс\з булбул к\н\ жок», «Кышкы т\ндъ», «Жайлоо», «Жаз» жана башка ырларында жаратылыштын къп кырлуу, т\рк\н сырдуу кубулуштары поэтикалык боектор менен тартылат.

С\й\\ ар бир адамга келет, жашоонун башаты -с\й\\! Адам баласы \ч\н с\й\\ -кубаныч шаттыкта гана с\й\\ эмес! «Ырдаба сулуу,кыйнаба», «Алданган сулуу», «…га», «Суйкайганга» «Айрылуу» жана башка ырлары –ж\рък кылдарынын назиктиги, тунуктугу, жумшактыгы, сезгичтиги. Акын махабатты бътънчъ ырдайт. Бътънчъл\г\ ушул- лирикалык каарман «алтыным», «к\н\м», «айым» деп жалынбайт, жалбарбайт, с\й\н\п, ашыктыктын татаалдыгы, тереёдиги, бийиктиги- философиялык ой-толгоо, турмуштук т\йшъл\\, жалган абстарктуу эмоциянын жоктугу, ътъ этият, кылдат мамиле   кылуу менен берилишинен айырмаланат.

Акын элдик оозеки чыгармачылыктагы сюжетин – Тоголок Молдонун, М.Мусулманкуловдун, А.Чоробаевдин варианттарындагы традициялуу окуялардын баарына кайрылбайт. Анын вариантында сюжет ъзгъчълън\п турат.

Касым Тыныстановдун чыгармачылыгында «Академиялык кечелер» деген спектаклдердин сериялары манил\\ роль ойнойт. Анткени, анын негизги бъл\ктър\ К.Тыныстанов тарабынан жазылган, ал эми айрымдарына К.Жантъшев, Ш.Къкънов жана башкалар катышкан. «Академиялык кечелер» \ч к\н катар сценага коюлганда эл жылуу кабыл алган. «Академиялык кечелердин » бир топ сценаларынын кол жазмалары жоголуп кетип, б\г\нк\ к\ндъ кълъм\ 89 бетте машинкага т\ш\р\лгън «Капитализм доору» же «Къз къргъндър» деген бъл\мчъс\ гана белгил\\.

Чыгармада эз\\ч\ таптын ири ък\л\ катары Шабдандын образы ътъ терс чагылдырылган. Пьесанын башынан аягына чейин анын кемчилигин, ъз\мч\лд\г\н, каардуулугун, кошаматчылдыгын даана турмуштук сценаларда ачылып отурат.

«Академиялык кечелер» пьесасында \ч тарыхый мезгил камтылган:

1. Патриархалдык-феодалдык доор.
2. Капиталисттик доор.
3. Пролетардык доор.

Тагдырдын тааталдыгы ага поэтикалык дараметин, жъндъм\н толук ачып бер\\гъ м\мк\нд\к, шарт т\збъд\.Канатын кайрып алган куштай адабияттын чалкып жаткан кеё асманында ээн-эркин уча албады.

Жаёыдан т\з\лгън Академиялык борборуна акча аз каражат аз бъл\нгънд\ктън, иштеген кишилер да аз болгон. 1924- 1925-жылдары пландуу т\рдъ ишке киргизиле баштайт да, эки багытта иш алып барат, биринчиси- илимий жетекчилик, экинчиси- окуу методикалык иштер.

1925- жылы Касым Тыныстанов илимий коммисиянын жетекчилигине дайындалат.Ал кыска убакыттын ичинде ъз\н\н талантын, уюштуруучулук жъндъмд\\л\г\н, ъзгъчъ калктын сабатсыздыгын жоюу тармагында кърсътъ алган. Анын \ст\нъ, бул мезгилде окуучулардын биринчи баскычын окутуу \ч\н «хрестоматиясы» жарыкка чыгып калган, ошол мезгилде ъз\н\н жаёы альфавит боюнча проектисин, негизинен, араб тамгасы жън\ндъ, мугалимдердин областтык сьездинде араб альфавитинен латын альфавитине ът\\ жън\ндъ идеяны кътър\п чыккан жана ушул кыймылдын башында турган.

«Друзей нового альфавита» деген уюм т\з\л\п, ага жетекчилик кылган. 1925-жылы жайкы каникулда сабатсыздыкты жоюунун мектептери уюштурулуп, бул уюмдун м\чълър\ областтын кътпъгън жерлеринде болуп, сабатсыздыкты жоюуда бир топ иштерди ж\рг\з\шкън.

1920-жылдан баштап, Ташкент шаарында казак тилинде чыккан газета, журналдар менен тыгыз байланышта болуп, ъз\н\н бир топ ырларын, чыгармаларын казак тилинде жарыялаган.

Пишпек шаарында «Батракская Правдадан» башка, кыргыздын биринчи улуттук «Эркин -Тоо» газетасы чыга баштайт (башта Ташкент шаарынан чыгып турган) «Э ркин –Тоонун »башкы редактору болуп 1925-жылдын июлунан октябрына чейин 24 жаштагы жаш К;асым Тыныстанов иштеп турган.

Орус тилинен кыргызчага биринчи котормочулук къркъм ишин баштаган да Касым Тыныстанов болгон. Ал Буга чейин эле 1924-жылы жазып Ташкенттен басып чыгарган окуу

китебине партиялык гимнди Жана Крыловдун «Ийнелик менен кумурска» аттуу тамсилин кыргыз тилине которуп киргизген.

Ал 1925- жылга чейин орус тилинен кыргызчага къптъгън чыгармаларды которуп турган.

Къч баштаган илимпооз, тилчи

Орошон ойго толгон ошол жылдардан баштап Касым Тыныстанов элдик оозеки чыгармачылыгын жыйноо, кыргыз тилин, тамгаларды т, тебрминологияны илимий- техникалык жактан иштеп чыгуу, 1916- жылдагы кыргыз кътър\л\ш\н изилдъъ сыяктуу очокт\\ маселелерге жан дили менен берилет.

1925-жылы «Касым ырларынын жыйнагы» деген ыр китеби Москвадагы СССР элдеринин Борбордук басмаканасынан жарык кърът.Бул жыйнагынан кийин Кыргызстандагы интелегенттердин арасынан кър\нъ баштайт. Элге таанылып, анын ырларын окугандар жатка айтышып, биринен сала бири колдон т\ш\рбъй окушкан- дейт З.Бектеногвдун эскер\\с\ боюнча.

1925-жылы Кыргызстан мугалимдеринин биринчи сьездинде кыргыз тилинин жазуусу жана араб тамгасын калтырып, латын тамгасына ът\\ жън\ндъ Касым Тыныстанов доклад жасайт. Ишеналы Арабаев терминдер жън\ндъ доклад жасашып, караёгы Эл бат кат таанып, маданияты тез жогорулаш \ч\н эки докладчынын демилгеси менен токтом кабыл алынат. Илгертен колдонулуп келе жаткан араб алфавитин кыргыз тилине ылайыкташтыруу, араб алфавитин латынчага алмаштырууга катышып, латынчаны орус алфавити менен айырбаштоонун алгачкы демилгечиси болгон.

Кыргыз жазуусун араб тамгасынан латын тамгасына къч\р\\дъ Касым Тыныстановдун сиёирген эмгеги зор. Касым т\згън кыргыз элинин 24 тамгадан турган алфавити «Эркин-Тоо» газетасынын 1925-жылдын 29-июнундагы санына жарыяланган.

1926-жылдын акырында Кыргызстанда жаёы алфавит комитети т\з\л\п, анын председатели Кыргызстан Борбордук Аткаруу Комитетинин търагасы Абдыкадыр Орозбеков, анын орун басары Касым Тыныстанов болот. Касым «Баку шаарында боло турган т\ркология сьезди жана анын кадыры» аттуу макала жазып, анны «Эркин- Тоо» газетасынын 1926-жылдын 8-апрелиндеги 15-санына жарыялайт.

1926-жылы февралда Баку шаарында ъткън т\ркологдордун биринчи сьездинде Касым тыныстанов «Жаёы алфавитти т\з\\н\н негизги принциптери» деген темада доклад жасаган.

1924- жылга чейин Кыргызстандын т\нд\г\ндъ мектептер казак тилинде, т\шт\г\ндъ ъзбек тилинде, кээ бир шаарларда татар, орус тилдеринде иштешкен. Аялдарга боштондук Бер\\ чоё маселе болу менен бирге, комсомолго ъткън жаштардын 70 проценти сабатсыз болгон. Айрыкча эне тили боюнча туруктуу окуу китептери жетишпей тургандыгы кър\н\п турган.

Ошол мезгилде Касым Тыныстанов сабатсыздыгын жоюуга басым жасайт, жаёы алфавитке ът\\ проблемасы, окуу куралдарын, окуу китептерин т\з\\ иштерин аткарат.

Тил боюнча китептерди жазуу, мугалимдер \ч\н жаёы журнал суудай керектигинен 1928-жылы «Жаёы маданият» журналын уюштурууга катышып, 1931-жылга чейин жооптуу редактору болуп турган. Къп убакыт ътпъй анны Кыргызстан маданият илим-изилдъъ институтуна убактылуу директор болуп дайындалат. 1932-жылы июнь айында Кыргыз музыкалык драмтеатрына директорлукка дайындалат. Тынбай иштън\н натыйжасында мээнети кайтып, 1932-жылы доцент, 1936-жылы кызыл профессор болот.

Касым Тыныстановдун рухий жаратмандык жъндъм\ улуттук тил илими баскычында айкын кър\нгън. Ал эне тилибиздеги тунгуч мектеп окуулуктарын «Окуу китеби» 1924; «Чоёдор \ч\н алиппе» 1926; «Биздин тил» 1927; ошондой эле кыргыз тилинин нормага салынган грамматикасын «Кыргыз тилинин морфологиясы» 1934; «Кыргыз тилинин синтаксиси» 1936-жылы жараткан.

«Жаёыл Мырза» поэмасындагы негизги идея.

«Касым ырларынын жыйнагындагы» эё кълъмд\\ туунду 600 саптан турган «Жаёыл Мырза» поэмасы. Бул поэма профессионалдык адабияттын классикалык \лг\с\ндъ жаралган. Акын айлана- чъйрън\н сулуулугун, жаз айында табияттын б\рдъп ъс\п-ън\г\п чыгышын жана к\здъ с\р\ кетип соолуп калышын, мезгилдердин контрастуулугун, жаратылыштын табышмактуу сырларынын адам баласынын ъм\р-ъл\м\ менен тыгыз байланыштуулугун, ички д\йнъс\н\н к\зг\с\ экендигин философиялык ой-толгоолор аркылуу кърсътът. Жеёилбес, ата-салтты сактаган Жаёылдын махабатын жана трагедиясын биринчи планга алып чыгуусу- акындын ъзгъчъл\г\.

Акын элдик оозеки чыгармачылыктагы сюжеттин – Тоголок Молдонун, М.Мусурманкуловдун, А.Чоробаевдин варианттарындагы традициялуу окуялардын баарына кайрылбайт. Ошол эле учурда варианттардын ъздър\ да ъзгъчъл\н\п турат.

Т\лк\н\н аялдыкка алам деп, Жаёылдын колун сурабай жылкысына тийишип, «канчыктын картайганы» деген ачуу създ\н убалынан жигитче кийинген, курал-жарак кармаган Жаёыл Мырзанын колунан ъл\ш\, анын кунун кууп, Жаёылдын иниси Абылды сыйлоосу менен туткунга т\ш\ш\, капысынан туулуп ъскън жерине качып келиши, душмандарга талап-тонолгон эл-жерин кър\ш\, муёданышы, карга-кузгун жеген, куурап калган Т\лк\н\н башын таап, курман болушу баяндалдат. Мына ушул кыска сюжеттик баяндын ичине акын не деген лирикалык, философиялык, нравалык проблемаларды батырган. Жеке трагедияны жалпы трагедияга айланту зор чеберчилик. Жаёыл Мырзанын махабаты намыстылуулугу, ажардуулугу, тунуктугу Жана туруктуулугу менен бийик турат. Акын махабаттын тереё сырын ушул поэмада эё зор философиялык м\нъздъ берет:

Махабат-тозок оту балбылдаган,
Ким кызып, илебине албырбаган,
Махабат-чырга тарткан к\лк\ закым,
Кол созгон талапкерге карматпаган.

Касым Тыныстанов элдик сюжетти нукура акындык эрг\\ менен поэмага айландырган.

Корутунду

Касым Тыныстановдун ырларынын къпч\л\г\ жогорку къркъм деёгээлде жазылган. Акындын ой ж\г\рт\\с\н\н масштабдуулугу, мазмун Жана форма жагынан шайкеш кел\\с\, ыр т\з\л\ш\ техникасына ътъ к\ё\л бурушу, къркъм съз каражаттарды ъз орду менен пайдаланышы, подтекст\\ мани катышы жана башка кър\н\штър замандын калемгерлеринен алда канча жогору тураарын айкындап турат…Ал казак жана кыргыз тилдеринде бирдей жаза билген.

С.Жигитов белгилегендей, Касым Тыныстанов «Мариям менен кўл боюнда» аёгемесинде ъз замандаш калемгерлерине Караганда бир топ ийгиликтерге жетишкен.

Аёгеме 1924-жылы «Жас кайрат » журналына (№1, 3, 4) сандарына жарыяланган.Чыгармада ошол мезгилдеги эё актуалдуу темалардын бири болгон аялдардын азаттыгы чагылдырылган. Автордун лирикалык каармандын ички д\йнъс\н ачып бер\\с\, портреттердин дана тартылышы, пейзаждык с\ръттъълър\, лирикалык чегин\\лър\ жактан аракеттерин кубаттоого болот.

Жыйынтыктап айтканда, Касым Тыныстановдун поэтикалык чыгармалары б\г\н да окурмандарды кайдыгер калтырбайт.

Бирок тагдырдын татаалдыгы ага поэтикалык дараметин, жъндъм\н толук ачып бер\\гъ м\мк\нд\к шарт т\збъд\. Канатын кайрып алган куштай адабияттын чалкып жаткан кеё асманында ээн-эркин уча албады. Идеологиялык кысымдар, жолтоолор аны чыгармачылык трагедиягага такап койду.Акыры чыгаан окумуштууну тагдырдын тамашасыулам чакмак алып калчап, акыры «эл душманы» деген жаала жабылып, отуз жетиге чыкканда атылып кетти. Акырында кайра куруунун шарапаты менен ъкмът 1989-жылда К.Тыныстановдун мурасын элине кайтарылып берилди.

Пайдаланылган адабияттар

1.Жигитов С.Кечээкинин сабактары, б\г\нк\н\н талаптары.-Фрунзе:Адабият, 1991.

2. Асаналиев К. Касым Тыныстанов. «Ъткън к\н»мотиви. Китепте: Касым Тыныстанов и отечественная культурная история XX века. Материалы юбилейной научной конференции.-Бишкек, 2001.

3. Сыдыкбеков Т. Табылга.-Бишкек: Адабият, 1991.

4.Эркебаев А. Соёку съз Китепте: Тыныстан уулу Касым (Адабий чыгармалдар).-Бишкек: Адабият, 1991.

5. Кыргыз адабиятынын тарыхы.-Бишкек, 2003.